

ВИЗАНТИЙСКОТО ОТНОШЕНИЕ КЪМ ЗАПАДА ПРЕЗ XI ВЕК: ЗАТИШИЕ ПРЕД БУРЯ

Димитър Димитров

Поради географското си положение Византийската империя е била принудена да се справя с врагове отвсякъде – от изток и от запад, от север и от юг. Наред с универсалистското християнско деление на хората на вярващи и езичници (респективно друговеци) империята наследява като стереотип на мислене и една традиционна за гръко-римския свят дихотомия: *ние* (цивилизацията) срещу *тях* (*варварите*). Но както и всяко друго (в случая средновековно) общество, византийското показва забележителен динамизъм в политическата система, социалните структури и менталните нагласи въпреки непроменената на пръв поглед фасада на официалния *ойкуменизъм*. Всъщност доктрината претърпява редица промени от IV до XV в., свързани с политическите реалности. Различни по дух и интензивност са и отношенията с християнския Запад, макар че погледнати в един по-едър мащаб, тенденциите са очевидни: от трудно поддържаното християнско *ойкумене* към постепенно отчуждаване и намразяване, което се дължи на множество причини от най-различно естество. Задачата ми в този текст е да наблегна на основните тенденции в развитието на *образа* на Запада в средите на византийския политически и интелектуален елит, като фокусирам вниманието си върху XI в.

Хиляди страници са изписани за конфликтите от политическо и църковно-религиозно естество между Византия и Запада, особено от времето на иконоборството нататък. Би било грешка обаче да се разглежда целият този период само от гледна точка на проблемите и различията – поне до края на XI в. християнското единство се възприема като реалност във Византия, а конфликтите и различията – като рутинна злободневност. През VI в. Агатий Миринейски хвали *франките* като “не много различни от ромеите, изключая облеклото и езика”¹. През X в. император Константин Порфирогенет съветва сина си Роман в съчинение, известно като *За управлението на империята*, да не допуска грешката византийски василевс да

се жени за варварка, като изключение правят само *франките* (εἰ μὴ μετὰ μόνων τῶν Φράγγων), които в чисто политически смисъл са наследници на Константин Велики и западните римски императори². Латинският език излиза окончателно от (официална) употреба във Византия някъде през първата половина на VII в.,³ но в следващите векове имаме много малко примери на третиране на този език като “варварски” или “неимперски”. Славата на “стария Рим” никога не е забравена във Византия. Споменатият вече Константин Порфирогенет пише в *За темите*, че Рим е бил управляван някога от императора, но сега е отхвърлил имперската власт и има свое собствено управление (διοκροτορίαν), подчинено на техния папа (πάπa Ρώμης)⁴. Чувството за обвързаност със стария Рим продължава да битува сред византийската интелигенция през XI и XII в. Михаил Псел започва своята *Кратка история* не със Сътворението или ранната библейска история, а с основаването на град Рим⁵. През XII в. Зонара пише в своята *История* за славното минало на древния Рим, противопоставяйки го на не особено радостното настояще⁶.

Когато Василий II (976 – 1025 г.) възстановява византийската власт над Балканите и част от Близкия Изток, той се усеща призван да се меси дори в избора и политиката на римските папи, както прави това с константинополските патриарси. Западните сили също отчитат мощта на Византия и предпочитат да се съобразяват с нея. За интересите на империята се сражават подчинените народи и наемници, сред които доминират първо варягите, а по-късно англо-саксонците и норманите⁷. Тенденцията към “западнизирание” на войската продължава с пълна сила през следващите десетилетия⁸. След смъртта на Василий II обаче империята изпада в криза, а нейната тежест в международните отношения отслабва. Големите проблеми на Византия по това време са въстанията отвътре и номадският натиск отвън. Италийските нормани използват ситуацията и дават първите си заявки за окупиране на византийски владения в Италия и на Балканите. Но отношението на папството към империята не се променя принципно поне до края на XI в. Нито сблъсъците от предишните векове, нито дори схизмата от 1054 г., чието значение за дълго време бе преувеличавано, са фактори, които да разрушат непоправимо създадените добри контакти. Абатът на Монте Касино Дезидерий, който става папа под името Виктор III (1055 – 1057 г.), изпраща посланичество до императрица Теодора през 1056 г., но преговорите на римския първосвещеник с основните врагове на Византия в Италия – норманите, осуetyават този акт на добра воля. Дори Фридрих Лотарингски,

който взема участие в злощастното папско пратеничество в Константинопол през 1054 г. и който става папа под името Стефан IX (1057 – 1058 г.), е готов на отстъпки и изпраща ново пратеничество с ясен призив за примирие и единение, но краткият му понтификат се оказва недостатъчен за това благородно начинание. Николай II (1059 – 1061 г.) се съюзява с норманите и това охлажда отношенията с Константинопол, но само в тясно политически смисъл – по отношение на църковните и религиозни въпроси се забелязва склонност към малки отстъпки и от двете страни. Императорите Михаил VII Дука (1071 – 1078 г.) и Алексий I Комнин (1081 – 1118 г.) отправят апел за помощ към папството за отблъскване на селджукското нашествие в Мала Азия след злощастното поражение при Манцикерт (1071 г.)⁹. Идеята за единство на християнския свят продължава да живее въпреки политическите пререкания и споровете от църковно-догматическо естество. След 1071 г. тази идея добива и ясно изразен антиислямски характер, макар че тук бих предпочел да избегна спорния въпрос за ролята на Алексий Комнин при организирането на Първия кръстоносен поход. Папа Урбан II (1088 – 1099 г.) действително свързва кръстоносната идея с необходимостта от помощ за източните християни и възможността за единение (*concordia*) на църквите¹⁰. Във Византия обаче проявяват неразбиране към кръстоносната инициатива и това се дължи на различния опит в отношенията с ислямския Изток. Михаил VII и Алексий I са очаквали наемни отряди, а не огромна войска от поклонници. Верската ревност е познато явление и във Византия, особено в критичния VII в. и победоносния X в. Но вековното съседство води и до взаимно опознаване и взаимопроникване. *Ромеите* гледат на борбите с мюсюлманския Изток доста по-прагматично от своите западни съвременници. За Византия отношенията с ислямския свят са въпрос на оцеляване. Подобно на своите предшественици, Алексий I използва противоречията между отделните ислямски държави и държавици, привлича някои от тях като съюзници и воюва срещу техните единоверци. Борбата с неверниците се води както на бойното, така и на дипломатическото поле, а нейната цел не е унищожаването на исляма като вяра и на ислямския тип цивилизация, а запазването на установения вече *лимес* и равновесието на силите. Дори преминаването на този *лимес*, свързано с византийската експанзия от X в., не променя съществено статуквото. Духовно-политическите концепции отстъпват на политическия реализъм, който (може би учудващо за някого) доминира във византийската политика от XI и XII в. За византийските управници изглежда нелепо да се атакува Йерусалим, при условие че Мала

Азия е в ръцете на селджуките, а Балканите са заплашени от нормани и тюркски номади. Разминаването на решенията на Клермонския събор с далеч по-прагматичната византийска политика е неизбежно, макар че Алексий I успява да запази добрия тон в отношенията си с водачите на Първия кръстоносен поход и дори да се възползва от него, възстановявайки властта си над някои малоазийски територии, които доскоро са били в ръцете на селджукските турци. Въпреки широко прокламирания центро-детерминизъм на византийския мироглед и доктрината на *ойкуменизма*, империята се ориентира доста добре, с трудно признаван досега прагматизъм, в сложната дипломатическа карта на Европа от XI и XII в., търсейки и предпочитайки мира пред конфронтацията. Според реалностите на тази политика Византия е принудена да обръща не по-малко внимание и на западните си граници и да се грижи за сигурността и доста съмнителната лоялност на населението и местната невизантийска аристокрация в балканските си владения. А късният XI в. свидетелства и за засилени укрепителни дейности и грижа за отбраната по море в темата Дирахион (Драч) – тази своеобразна врата на империята към Италия и към надигащата се норманска опасност¹¹.

Изявленията на Агагий през VI в. и Константин Порфирогенет през X в. демонстрират усещането ако не за сходство, то поне за сродство между двете половини на християнския свят в религиозно, историческо, културно и дори политическо отношение. По време на иконоборческите спорове иконопочитателите търсят авторитетната подкрепа на римския първосвещеник. Споменът за тези събития и за ценната папска помощ не е отшумял във Византия и през XII в.¹² В началото на X в. папа Сергий III играе ролята на арбитър по спора за четвъртия брак на император Лъв VI¹³. Въпреки това контактите със Запада не са толкова чести, а византийските автори до XI в. са по правило слабо запознати с реалностите на западния свят. Тенденциите към архаизация в областта на езика, стила и терминологията в духа на античните автори, тъй свойствени за византийската литература, включително и за историографията, определят до голяма степен светогледа на образования ромей. Прави впечатление и липсата на интерес към географията във Византия, което я отличава значително както от Западна Европа, така и от ислямския свят, известен с любовта си към пътеписи, истории за чужди страни и чудновати забележителности. Дали това не се дължи на имперското самочувствие и пренебрежение към другия, което до голяма степен определя и

неграмотността по отношение на *другия* свят, разпространена сред жителите на САЩ днес? Този въпрос остава все още открит¹⁴.

Хронографията на Михаил Псел, *Историята* на Михаил Аталиат и *Съветите*¹⁵ на Кекавмен са създадени приблизително по едно и също време – през 70-те години на XI в., и притежават някои общи характеристики. Всички те (а до голяма степен и Ана Комнина през XII в.) демонстрират слаб интерес към географските локализации – като че ли няма значение откъде идват всички тези западни наемници, търговци или нашественици. По думите на Псел, Василий II събирал богатства отвсякъде – “притежаваното от ивиците и арабите, събраните съкровища на келтите, каквото има в скитската земя, или, казано накратко, варварската периферия”¹⁶. За Анна Комнина през XII в. също е достатъчно да спомене, че кръстоносците идвали от “най-далечните краища на Европа”, разположени между Адриатическо море и Херакловите стълбове¹⁷. При авторите от XI в. липсва и тази емоционална обогрeнoст в характеристиките на западния човек, която вече забелязваме у багренородната принцеса. Псел просто констатира, без да дава някакви отчетливи определения в негативен или позитивен аспект. Варягите (Ταυροσκίθαι) се споменават само мимоходом като участници в бунта на константинополското население срещу Михаил V Калафат през 1041 г.¹⁸ По време на пратеническата си мисия в лагера на Исак Комнин, бъдещия император, Псел е впечатлен от норманите (Ιταλοί) и варягите, чийто външен вид предизвиквал чувство на страх и ужас. Норманите били според автора смели и непобедими, а варягите – по-скоро дръзки и жестоки като зверове¹⁹. *Брадвоносците* се споменават често в *Хронографията*. Роберт Криспин, командващ западните наемници, е представен дори с известна симпатия: “...отначало той беше враг на ромеите, но после се промени и изглеждаше, че ни обича не по-малко, отколкото порано ни ненавиждаше”²⁰. Михаил Аталиат възхвалява качествата на Ерве Франкопул, друг наемнически командир, който бил способен военачалник²¹. Кекавмен разказва историята на Харалд Хардрада, за да докаже как е възможно добрите воители от Севера да бъдат полезни на империята, без да получават прекалено много²². Бидейки самият той военачалник, Кекавмен съветва императорите да приемат западните наемници във войската, защото последните са силни и опитни войници. Аталиат защитава същия тип политика²³.

Титулярният патриарх на Антиохия Йоан Оксит е от тези личности обаче, които далеч не са съгласни с подобна политика и намират за необходимо да съветват императора и неговите приближени за възможните беди,

които биха могли да сполетят империята. Русел да Байол, също командир на наемнически части, който въстава срещу константинополското правителство, патриархът нарича “франкско куче, което беснее срещу ромеите”²⁴. Разбира се, Псел и Аталиат също не пропускат да уязвят Запада, изхождайки от характерните византийски презумпции. Псел, който обикновено е твърде безпристрастен към събития, които нямат отношение към неговия собствен опит и кариера, не пропуска да сравни стария и новия Рим: стария оценява като по-слаб, новия – като по-силен²⁵. Шаблоните на имперската пропаганда не отбягват и неговото перо. Според този най-голям ерудит на византийския X в. отделянето на Италия от империята лишило последната от най-добрата ѝ провинция. За Аталиат латините са “вероломни по природа”. “Дори нашите предишни съюзници и съпатриоти, споделящи една и съща вяра с нас – става дума за албаните и латините, които обитават италианските земи около западния Рим – дори и те станаха най-неочаквано наши противници”²⁶. Това е една тъжна, озадачаваща дори автора си констатация. Но твърде показателно е, че през 70-те години на XI в. съзнанието за нарушено единство на двата християнски свята – източния и западния, все още предизвиква съжаление и носи всички белези на неприятната изненада. Едва тогава придобиват своята устойчивост някои характерни за западните хора епитети, превърнали се в *топоси* от Ана Комнина и Никита Хониат нататък. На хората от западния свят започват да се приписват дежурно редица слабости и грехове като алчност, вероломство (западните хора обвиняват в същото ромеите), непосредност, жестокост и арогантност.

Контактите между Византия и Западна Европа преди Първия кръстоносен поход още не са на това ниво, което би позволило по-задълбочено опознаване и самоосъзнаване, за да се предизвикат силни емоционални реакции. Все още е далеч времето на “студената война” от края на XII в. Византийските автори от XI в. са твърде вгълбени в своя свят и своите доктрини. Самата византийска империя се усеща все още стабилна и сравнително сигурна в своята относителна затвореност. Позата на *блестящ изолационизъм* можем да открием в една или друга степен във всеки един от споменатите автори. Дори църковната криза от 1054 г. не успява да предизвика дискусията, която бихме очаквали. Анонимните полемични съчинения, някога смятани за дело на XI в., днес се отнасят към средата на XII в. Времето на големите църковно-религиозни диспути между източното и западното християнство започва именно от XII в. нататък, за да продължи с

горещите униатски спорове и *събори на единството* от XIII до XV в. Мисленето на образования ромей през XI в. е все още консервативно, културно-миоптично, ограничавано от характерната дихотомия *ние – те*. Позитивните и негативните нагласи при контакта с *другия* все още следват стереотипа, макар и да се забелязва известно *размразяване*, породено от конкретния случай и нуждите на времето. От друга страна, демонстрираният от политици и интелектуалци консервативен мироглед донякъде контрастира с прагматичната политика, която империята прокарва по отношение на своите съседи. Най-голяма заслуга в това отношение има Алексей I Комнин – с него започва нов етап в развитието на империята и в поддържането на определен политически баланс със Запада.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Agathias** *Historiae*, ed. R. Keydell. Berlin: Walter De Gruyter, 1967, 11.

² **Constantine Porphyrogenitus** *De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, R.J.H. Jenkins. Budapest, 1949, 25P-26P, 70–72.

³ Не бива обаче да забравяме, че през VIII в. надписите на монетите продължават да се изписват и на латински. Упорита е и латинската терминология във военното дело.

⁴ *De Thematibus*. – *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonn, 1940, vol. 3, 94.

⁵ **Michael Psellos**. *Historia Syntomos*, ed. transl. W.Y. Aerts. Berlin: Walter De Gruyter, 1990, 2–6.

⁶ **Ioannes Zonaras**. *Epitomae historiarum libri XVIII*, ed. L. Dindorf. Leipzig: Teubner, 1868, vol. 1; вж също **Hunger, H.** *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* (München 1978, t. 1, 416-419).

⁷ **Shepard, J.** *Constantinople – Gateway to the North: the Russians*. – In: C. Mango, G. Dagron (ed.) *Constantinople and its Hinterland: Papers of the Twenty-seventh Symposium of Byzantine Studies*. Aldershot, 1995, pp. 243–260; **Stephenson, P.** *Byzantium’s Balkan Frontier*. Cambridge, 2000, спец. 47–79.

⁸ **Jeffreys, E.** *Western Infiltration of the Byzantine Aristocracy: Some Suggestions*. – In: M. Angold (ed.). *The Byzantine Aristocracy, 9th to 13th Centuries*. Oxford: BAR International Series 22, 1984, pp. 202–207; **Shepard** *The Uses of the Franks in Eleventh-century Byzantium*. – *Anglo-Norman Studies*, 15, 1993, pp. 275–305.

⁹ **Angold, M.** *The Byzantine Empire 1025 – 1204*. London, 1984, спец. 26-33; **Charanis, P.** *Byzantium, the West, and the Origin of the First Crusade*. – *Byzantium*, 19, 1949, pp. 17–37; **Cowdrey, H. E. J.** *The Gregorian Papacy, Byzantium, and the First Crusade*. – *Byzantium and the West, c.850 – c.1200*. *Proceedings of the XVIIIth*

Spring Symposium of Byzantine Studies. Oxford, 30th March – 1st April 1984. – In: Byzantinische Forschungen, 13, 1988, 145–169.

¹⁰ **Cowdrey**, The Gregorian Papacy, pp. 163–164.

¹¹ **Ducellier, A.** La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du 11e au 15e siècle. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1981, 17, 29, 95-102.

¹² Виж **Димитров, Д.** Три анонимни памфлета в контекста на полемичната антилатинска литература във Византия през XI и XII в. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове – юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 471–479.

¹³ Cambridge Medieval History, vol. IV, part I. Cambridge, 1966, pp. 431–472.

¹⁴ **Ducellier, A.** La notion de l'Europe a Byzance dès origines au XIIIème siècle. Quelques reflexions. – Byzantinoslavica, 60, 1994, 1–2.

¹⁵ Това название на съчинението на Кекавмен, което иначе е без заглавие в ръкописите, отговаря по-добре на съдържанието от добилото гражданственост у нас название *Стратегикон*. Съветите от военно и политическо естество съставляват отделни глави в това общоморализаторско по дух съчинение.

¹⁶ **Psellos** Chronographie, ed. E. Renauld. 2 vols. Paris, 1928-8, vol. I, Василий II, 31, 19: ὅσα γὰρ ἐν Ἰβηρσί τε καὶ Ἰρασί καὶ ὅσα ἀποτεθησαύριστο εἰς Κελτούς ὅποσά τε ἡ Σκυθῶν εἶχε γῆν, καὶ ἵνα συντόμιος εἶπω, το περίξ βαρβαρικόν.

¹⁷ **Anne Comnène** Alexiade, ed. B. Leib. 3 vols. Paris, 1937 – 1945, vol. II, X, 5, 4, 207: Πάσα γὰρ ὁ ἑσπέρα καὶ ὅπόσον γένος βαρβάρικων τήν πέραθεν Ἀδρίου μέχρις Ηρακλέων στηλῶν κατῶκει γῆν, ἅπαν ἄθροον μεταναστεύσαν ἐπὶ τήν Ἀσίαν διὰ τῆς ἐξῆς Εὐρώπης ἐβάδιζε πανοικὶ τήν πορείαν ποιούμενον.

¹⁸ **Psellos** Chronographie, vol. I, Михаил V, 25, 102.

¹⁹ **Ibid.**, Константин IX, 3, 118.

²⁰ **Ibid.**, vol. II, 1967, Роман IV, 39, 169–170: ὁ Φράγγος Κρισπίνος (γράφω δε ταῦτα καθ ἦν ἐκείνος ἐτεθηῆκε ἡμέραν) οὗτος οὖν ὁ Κρισπίνος πολέμιος Ῥωμαίοις τὰ πρῶτα φανείς... τοσοῦτον εἰς εὐνοίαν ὤφθη τό δεύτερον, ὅσον τό πρῶτον εἰς δυσμένειαν.

²¹ **Michael Attaliates** Histoire, ed. Henri Gregoire. – Byzantion, 28, 1958, 347.

²² Советы и рассказы Кекавмена, изд. Г. Г. Литаврин. Москва, 1972, 282–285.

²³ **Kazhdan, A. P., S. Franklin.** Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries. Cambridge MA, 1984, pp. 28, 66–67.

²⁴ **Gautier, P.** Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène. – Revue des Études Byzantines, 28, 1970, 41-45. Виж 23: Ἀμέλει καί πρῶτα μὲν τόν Φραγγικόν κύνα ἐκείνον κατὰ Ῥωμαίων λυττήσαντα καὶ πολλά τήν ἔω καὶ ἐπὶ πολὺ λυμηνάμενον δέσμιον δια σοῦ ὁ Θεός ταῖς χερσί τοῦτόν τε παραδίδωσι βασιλέως.

²⁵ **Psellos** *Chronographie*, vol. I, Κωνσταντίν IX, 43, 138: Νῦν γὰρ οὔτε Ἀθήναι, οὔτε ἡ Νικομήδεια, οὔτε ἡ πρὸς Αἴγυπτον Ἀλεξάνδρεια, οὔτε Φοινίκη, οὔτε μὴν ἑκατέρᾳ Ῥώμῃ, ἢ τε πρώτη καὶ ἡττων καὶ ἡ μεθ' ἐκείνην καὶ κρείττων...οὗτ' ἄλλη τις πόλεων ἐπὶ τινι τῶν λόγων σεμνύεται ταινῦν.

²⁶ **Attaliates** *Histoire*, 328: οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ οἱ ποτε σύμμαχοι καὶ τῆς ἰσοπολιτείας ἡμῖν συμμετέχοντες, ὡς καὶ αὐτῆς τῆς θρησκείας, Ἀλβανοὶ καὶ Λατῖνοι ὅσοι μετὰ τὴν ἔσπεριαν Ῥώμην τοῖς Ἰταλικαῖς πλησιάζουσι μέρεσι πολέμιοι παραλογώτατοι ἐχρημάτισαν..

THE BYZANTINE ATTITUDE TOWARDS THE WEST IN THE ELEVENTH CENTURY: CALM BEFORE THE STORM

SUMMARY

Due to its geographical position, the Byzantine Empire had to deal with enemies from everywhere. According to its imperial ideology, all world outside the Empire was considered as a barbarian periphery. Anyway, the world of Latin Christendom was considered to be an exception of a kind. There were also certain historical realities connected with both the past and the present, which were taken into consideration by the imperial policy. The intellectuals of the 11th century involved in writing or even acting in this world had to be aware of the realities as well.

The foreign people living somewhere in the external world escaped the attention of Psellos and Kekaumenos, and were presented in too contradictory a manner in the *History* of Attaleiates. Worthy of notice is the fact that even the active theological disputes of the eleventh century, following the schism of 1054 (too overestimated in the past), did not provoke a great desire for opposition and confrontation in the most famous historical writings and moralizing *tractati* of the period. In the writings of the 1060s and 1070s there is relatively little interest in the West and Westerners as well as a lack of emotional zeal so typical for the next centuries. The reason lies in the still not so frequent contacts between Byzantines and Westerners as in the later period. Although there are some traces of hostility (especially in Attaleiates and John Oxeites), the conflict did not become widespread enough to provoke general reaction of such a range as that witnessed later. The sense of unity of Christendom was still alive. Although the gap in the relations with the West was discernible, it was yet far from being an abyss.

There is also a contradiction between the (still) conservative and, to an extent, isolationist outlook of the Byzantine intellectuals of the 11th century and the quite realistic policy of the emperors towards both West and East. Byzantine external policy has to be considered more pragmatic than it had been usually thought to be.